

מקווה מימי בית שני תחת אל-אקצא

לפני 85 שנה תיעד הארכיאולוג הבריטי רוברט המילטון את חפירת יסודות המסגד המחודש – אחרי שקרט ברעידת האדמה – אך גנז את הממצאים שלא היו נוחים לזוקף ■ בימים אלה אלפי ממצאים, ובהם חותם "גבעון למלך", שנחשפו על ידי ד"ר גבי ברקאי וצחי דבירה, שופכים אור על התקופה היהודית בהו ■ הצצה להיסטוריה

עדות מהמאה השביעית לפני הספירה. חותם "גבעון למלך", מימין: השחזור המאויר

הבית צריכים להעריך מחדש את עבודתם בקשר לתקופה הזאת."

סינון מנצח

ככלל, סינון העפר בתוך רשתות באמצעות זרם מים התקבל תחילה בספקנות על ידי אנשי המקצוע, אבל שפע הממצאים, לראשונה מתוך ארמת ההר, הגם שלא נחפרו ממנו ישירות, והגם שמדובר בממצאים זעירים – הדהים רבים. עד מהרה אומצה שיטת הסינון הרטוב על ידי ארכיאולוגים עמיתים נוספים, והביאה לתגליות משמעותיות. כך למשל השתמשה הארכיאולוגית שלומית וקסלר, שחפרה באזור רחבת הכותל, בשיטות שפותחו בפרויקט הסינון בעמק צוריים וחשפה חמש חותמות מימי בית ראשון. גם הבולה (חותמת טין קטנה), שנמצאה באזור בית המעיין בעיר דוד, ועליה העדות הארכיאולוגית הקדומה ביותר, בכתב עברי קדום, לקיומה של העיר בית לחם, התגלתה לאחר סינון רטוב בעמק צוריים של דליי עפר שהובאו לשם מעיר דוד. חופרים נרספים העבירו עפר מחפירותיהם לעמק צוריים, וכך הפך בהדרגה אתר הסינון לכתובת, לא רק לסינון עפר הר הבית, אלא לסינון חומרים מחפירות נוספות. אחד הממצאים הנדירים שנתגלו לאחרונה בדרך זו היא בולה (טביעת חותם), שנמצאה בכור אשפה מימי בית ראשון במורדות הדרום-מזרחיים של הר הבית, ועליה הכתובת: "גבעון למלך". גבי ברקאי מעריך כי הבולה, בת כ-2,600 שנים, מהמאה השביעית לפני הספירה, מעידה על המס ששילמו תושבי גבעון למלך יהודה, ככל הנראה מנשה, בנו של חזקיהו. "זו הפעם הראשונה שבולה שכזו מתגלה שלא

נמצאו בפרויקט הסינון מאות אלפי פריטים זעירים המלמדים רבות על עברה של ירושלים ומאששים את שהמילטון והזוקף הסתירו מהציבור במשך שנים. המילטון חשף מתחת לרצפת מסגד אל-אקצא שקרסה ברעידת האדמה שרידים של מקווה יהודי מימי בית שני שבו טבלו כנראה יהודים קודם כנייתם למקדש.

ברקאי ודבירה מצאו שפע של פריטים זעירים מימי הבית הראשון והשני, ובהם שברים זעירים של עמודוני "היפוקאוסט" – חלל תת-רצפתי של חדר חימום ו"טובולי" – לבנים חלולים מרובעות, שדרך עבר האוויר החם אל החלל המחומם. ברקאי סבור כי אלה הם שרידיה של מערכת חימום לטובלים, אולי הכוהנים, לאחר טבילתם. בעומק של כחצי מטר מתחת לרצפת המסגד שקרס, המילטון מצא גם שרידי פסיפס ביוני. כשדבירה ראה את הצילומים האלה הם התחרו לו עם מאות אלפי אנבי הפסיפס, שברי כותרות עמודים, שברי ציפוי שיש לקירות ושברי לוחות שיש של סורג כנסייתי, כולם מהתקופה הביזנטית (324–638) שנמצאו בעפר הר הבית.

הממצאים הללו גורמים למהפכה חשובה בהיסטוריה של אותה תקופה: הם מלמדים, לכאורה, כי בניגוד לכל מה שנכתב בספרי ההיסטוריה, הר הבית היה מוכנה גם בתקופה הביזנטית, בכנסייה או בכנסיות, ולא היה אז שטח "מת", ריק, כפי ששיערו עד כה.

"יש בידינו כמות אדירה של ממצאים מהתקופה הביזנטית", אומר ד"ר ברקאי, "בעיקר קרמיקה, מטבעות נדירים ובהם מטבע של הקיסר הביזנטי האחרון הרקליוס, ואף נר ביזנטי עם כתובת שקד שורה לישו. אין ספק שכותבי ההיסטוריה של הר

נדב שרגאי

בשנת 1927 רעדה האדמה בירושלים. 130 איש נהרגו, 450 נפצעו, כ-300 בתים קרסו או ניזוקו נזקים קשים, ובהם מסגד אל-אקצא. הזוקף, בני צוחו של המופתי הגדול, האג' אמין אל-חוסייני, החל לשקם את המסגד ולבנות אותו מחדש. רוברט המילטון, מנהל מחלקת העתיקות של שלטונות המנדט בארץ ישראל, ראה באסון גם חלון הזדמנויות.

הוא ניצל את ההזדמנות שנקרתה בדרך והגיע להסכם עם הזוקף, שאיפשר בפעם הראשונה אי פעם מחקר ארכיאולוגי, אם כי מוגבל, של צפונות הר הבית בבטן האדמה, במקום שבו התמוטט המסגד. מעולם עד אז הזוקף לא התיר לאיש לעשות כן. המילטון תיעד את עבודות השיפוץ של הזוקף, צילם, שירטט, ביצע כמה חפירות, חתך והעלה על הכתב שורה של ממצאים, חלקם מפתיעים.

אלא שלשיתוף הפעולה חסר התקדים הזה בין הארכיאולוג הבריטי לאנשי הדת המוסלמים היה מחיר. בספרו של המילטון שפורסם שנים אחר כך, לא היה זכר לממצאים שלמוסלמים לא היה "נוח" איתם. שלא במקרה, נגעו הממצאים האלה לשתיים מהתקופות שקדמו להופעת האיסלאם בירושלים – תקופת בית שני והתקופה הביזנטית. הם "נקברו" בארכיון של מחלקת העתיקות המנדטורית (כיום חלק מארכיון רשות העתיקות במוזיאון רוקפלר). עכשיו יש להם סוף סוף עדנה.

80 שנים אחרי מאששים הממצאים הגנוזים של המילטון ממצאים מפתיעים מקבילים של שני ארכיאולוגים ישראלים, ד"ר גבי ברקאי וצחי דבירה, העוסקים זה שבע שנים בפרויקט ייחודי: סינון טונות של עפר עתיר ממצאים ארכיאולוגיים זעירים שהזוקף פינה מהר הבית באישון לילה לפני כ-13 שנים.

תזכורת הברחית: ב-1999, במהלך עבודות הכשרת השערים למסגד אל-מרוואני באורות שלמה, בפניה הדרום-מזרחית של הר הבית, כרו המוסלמים בארמת ההר באמצעות דחפורים בור רחב מימדים. השערורייה הזאת, שכבר כונתה בכל כינויי הגנאי האפשריים, הביאה לאחרונה גם לדו"ח נרחב של מבקר המדינה, חסוי למרכה הצער, אבל מעז יצא מעט מתוק.

למדע הארכיאולוגיה ניתנה הזדמנות יוצאת דופן לבחון את ארמת ההר. אף שבניגוד למקובל בחפירה ארכיאולוגית מוסדרת, העפר נבדק "במנותק מה" קשרו" (מבלי שהתאפשר לקבוע מאיזו שכבה הגיע כל ממצא, או לדאוג לכך שהשרידים לא ייזוקו)

עד שיגיעו או ייבדקו ערימות העפר הנוספות בצידו המזרחי של הר הבית, יש לברקאי ולדבירה עוד הרבה עבודה וגם לא מעט תגליות מימי האדם הקדמון ועד ימינו אלה

על חלק מהחיפושים צריך לוותר. ד"ר גבי ברקאי

צילומים: דודי ועקנין, באדיבות ארכיון עיר דוד, אוהד טל, צחי דבירה

ד"ר ברקאי:
"אנחנו מוכנים לאפשר לווקף לפנות את העפר בתנאים שיאפשרו בדיקה ארכיאולוגית טובה. הווקף מסרב ומערבב בכוונה תחילה את העפר עם אשפה מודרנית ופסולת בנייה כדי לפגוע ביכולת שלנו להפיק ממצאים מהעפר הנוספות בצידו המזרחי של הר הבית, יש לברקאי ולדבירה עוד הרבה עבודה וגם לא מעט תגליות: "מהת" קופות הפרהיסטוריות, מימי האדם הקדמון, ועד ימינו אלה". הנה מעט מהן: שלוש חותמות חרפרי שית מהאלף השני לפני הספירה; חלקי כלי צור פרהיסטוריים וגם מעט קרמיקה מהמאה העשירית לפנה"ס ובתוכה ידיות קנקנים, שכמותן התגלו לאי חרונה בחירבת קייאפה שבעמק האלה, באתר שווהה עם ימי הממלכה המאוחדת ורוד המלך.

כמויות גדולות של שברי צלמיות מימי בית ראשון; משקולות לשקילת כסף, עשויות מאבן בצורה כיפתית עם בסיס שטוח, וגם אבני קלע בצורת כדור טניס, אף הן מימי בית ראשון, הדרי מות לאלה שהתגלו בשרידי החורבן האשורי של העיר לכיש. אחת התגליות היותר מרגשות שעי לתה לאחרונה מתוך הררי העפר היא ידית קנקן עם טביעת חותם מרודוס, הנושאת תאריך של שנת 165, השנה שבה טוהר הר הבית ושבה נחנך המקדש מחדש, שנת נס חנוכה.

מאות אריחים מסוג הריצוף ה"אופוס סקטולה" (שמה הלטיני של שיטת ריצוף) ואלפי חלקי פסיפס מאותו סוג ריצוף שהתגלו בפרויקט הסינון קושי רים אף הם את הר הבית אל המקורות היהודיים. מדובר בשברים של אריחי ריצוף צבעוניים, חלקם משיש וחלקם מאבן גיר ביטומנית, שמקורה באזור ים המלח. דוגמאות ריצוף כאלה נמצאו בעבר באי רמונת הורדוס ביריחו, בהרודיון ובמצדה.

ד"ר ברקאי מצטט מן המקורות וקושר בינם ובין מאות שברי האריחים הצבעוניים: "יוספוס פל" ביוס מספר כי בימי הבית השני חצרות הר הבית היו מרוצפות באבני צבעונין, וגם חז"ל בתלמוד אומרים שהורדוס בנה את הבית באבני כוחלא, שישא ומרמא".

הזלזול המוסלמי

ממצאים גדולים כמעט לא שרדו את דחפורי הווקף, ואלה ששרדו נותרו ברובם בתחומי ההר. חלקם הפכו לחומרי בנייה של הווקף על הר הבית ומעט הגיעו לשוק השחור. למרות זאת, התגלגלו אל ערימות העפר שהוצאו מהר הבית שבירי גזעי עמוד משיש אדום מהתקופה הרומית. במוזיאון הווקף על הר הבית נשמר שבר גדול מתוך כתובת הקדש, שנבקעה על קשת ניצחון שהרומאים בנו בהר הבית לאחר הריסת בית המקדש השני. בכתובת הונצח פלביוס סילוה כובש מצדה, שהיה מושל ארץ יהודה בשנות ה-80 של המאה הראשונה לספירה. מקור השבר הזה במבנה אורות שלמה שהמוסלמים החלו להנמיך את מפלסו ב-1996.

השבוע הוצגה תמונה נדירה שצולמה בתוך ההר. בצילום מתוך כיפת הסלע נראים חומרי בנייה ופי" גומי ברזל מוצבים על אבן השתייה, מקומה המשוער של קודש הקודשים וארון הברית. כפי הנראה אין בכך נזק ארכיאולוגי, אך יש במציאות הזאת ביטוי למעמדה המוחלש של רשות העתיקות באתר החשוב ביותר לעם היהודי, שמתבטא הן בתלותה המוחלטת במשטרה והן בזלזול שהמוסלמים מפגינים בנוגע לשרידים יהודיים בהר הבית.

מנכ"ל רשות העתיקות, שוקה דורפמן, נתן ביטוי למציאות הזאת, כשהופיע לפני ועדת החינוך של הכנסת והגדיר את הר הבית כ"אתר עתיקות שאינו מפוקח על ידי הרשות... יש לנו מגבלות של פיקוח. להגיד שאני מרוצה? ממש לא, אבל אנחנו עובדים בשיתוף פעולה עם המשטרה ואנחנו יודעים מה קורה בהר הבית".

להתרגש מכל צעקת "מצאתי". חלק ממצאי הסינון

הבחין בנעשה בהר. צחי דבירה

הגדול שבמהלכו נחרב בית המקדש השני, נושא את הכתובת: "חרות ציון". ממצא מסוג אחר הוא עצמות של בעלי חיים, חלקן אולי של בהמות, שאוחסנו בהר הבית לצורך עבודת הקורבנות ונשרפו בזמן החורבן, אולם ציון כי נמצאו גם עצמות שועלים וחזירים. 120 אלף מתגרבים השתתפו עד היום בפרויקט הסינון ובכל פעם פורצת ההתרגשות מחדש, כשנ שמעת צעקת: "מצאתי". את השטח לטובת הפרויקט העמידה רשות הטבע והגנים. אוניברסיטת בריאילן העניקה לו חסות אקדמית, רשות העתיקות העניקה לו רישיון ועמותת אלע"ר מממנת אותו.

מקורות יהודיים

ד"ר גבי ברקאי מציין שעד היום הועברו למקום כשני שלישים מכמות העפר שפונתה מההר, ושכ" מחצית מכמות זו כבר סוננה. "השליש הנותר, שלא הגיע לאתר הסינון, התערבב ברובו עם עפר ועם אדמה אחרים ולכן ויתרנו עליו... יש לנו עבודת סינון לעוד כשבוע שנים", הוא מעריך ומזכיר כי בהר הבית עצמו נותרו ערימות עפר שבג"ץ, בצו

בשוק העתיקות, והיא נותנת תוקף ל-50 בולות אחרות, שרובן נמצאות באוסף של יוסף חיים קאופמן בבלגיה. בכל הבולות הללו מוזכרות ערים ששמן מופיע גם בפרק ט"ו של ספר יהושע, מציין ברקאי, "מה שמעיד לכאורה על כך שאותן ערים שילמו מיסים לשלטון המרכזי".

בולת "גבעון למלך" נמצאה במקרה, בעת שבמד" רונת המזרחיים של הר הבית נערכו עבודות שיקום טרסות, לקראת מיסה שהאפיפיור שביקר אז בארץ ערך שם באותה שנה. צחי דבירה, שעבר במקום והבחין בנעשה, קיבל אישור להעביר גם את העפר הזה למפעל הסינון שבגן הלאומי עמק צורים, וכך נחשפו הממצאים המדהימים, ובהם חרסים, שבירי כלים, עצמות וחמש בולות נוספות מימי בית ראשון. בסינון עפר הר הבית עצמו התגלו עד כה אלפי מטבעות מתקופות שונות, ובאלה שעוררו התרגשות גדולה היה מטבע "מחצית השקל", שנוצר כתחילת המרד הגדול ברומאים ושימש לתשלום מס לבית המקדש. מטבע נוסף שהתגלה נושא את דיוקנו של המלך הסלווקי אנטיוכוס ה' (אפיפנס), שבימיו החלו גזירות השמד ופרץ מרד החשמונאים. מטבע אחר שהגיע מתוך הר הבית, מימי המרד

שוקה דורפמן,
מנכ"ל רשות העתיקות: "הר הבית הוא אתר עתיקות שאינו מפוקח על ידי הרשות. יש לנו מגבלות פיקוח. להגיד שאני מרוצה? ממש לא"